

Fai 'e 'Eletā M. Russell Ballard

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Nofoma'u 'i he Vaká pea Piki ke Ma'u!

Kapau 'e nofotaha 'etau tokangá 'i he 'Eikí, kuo tala'ofa mai ma'atautolu ha tāpuaki ta'e fakatataua.

Ne toki 'ave 'e haku kaungā-me'a hono fohá 'i ha folau he Vaitafe Kololató 'o fou atu 'i he Kenioni Katakékí, 'oku tu'u 'i he fakatongahahake 'o 'Iutaá. 'Oku 'iloa 'a e tele'á ni 'i hono vaitafe mālohi maile 'e 14 (23 km) 'a ia 'e ala fakatu'utāmaki.

'I he teuteu ki he'ena 'eve'evá, na'á na vakai'i fakalelei e peesi uepisaiti 'a e National Park Service, 'oku 'i ai ha fakamatala mahu'inga kau ki he mateuteu fakatāutahá pea mo ha ngaahi fakatu'utāmaki angamaheni mo fakatu'upakē.

'I he kamata'anga 'o e folau, na'e toe vakai'i 'e ha tokotaha takimamata taukei he vaitafé e ngaahi fakahinohino ki he malú, 'o fakamamafa 'i e lao tefito 'e tolu te ne fakapapau 'i e hao ai 'a e kulupú 'i he hou. "Lao 'uluakí: nofoma'u 'i he vaká! Lao hono uá: tui ma'u pē e sāketi fakahaofi mo'ui! Lao hono tolu: piki ma'u 'aki ho ongo nimá!" Na'á ne toe fakamamafa 'i mai, "Me'a mahu'inga tahá, manatu 'i e lao 'uluakí: nofoma'u 'i he vaká!"

'Oku fakamanatu mai 'e he 'eve'eva ko 'ení 'etau fononga 'i he matelié. 'Oku a'usia 'e hatau tokolahi ha taimi 'i he'etau mo'uí 'oku tau fakamālo ai

'i he ngaahi taimi nonga 'o e mo'uí. 'Oku 'i ai e taimi, 'oku tau a'usia ha ngaahi taimi fakatu'utāmaki 'oku meimei maile ia 'e 14 'i he kenioni Katakékí—ko e ngaahi faingata'a 'e ala kau ai e faingata'a'ia fakaesino mo faka'atamaí, mālōlō 'o ha 'ofa'anga, siva e 'amanakí, pea—ki he ni'ihi—ko ha faingata'a'ia 'i he tuí 'i ha fehanga-hangai mo e ngaahi palopalemá, fahu'í mo e veiveiua 'o e mo'uí.

Kuo 'omai 'e he 'Eikí 'i He'ene 'ofá, ha tokoni, kau ai ha vaka, ngaahi nāunau mahu'inga hangē ko e sāketi fakahaofi, mo e kau faifakahinohino taukei ki he vaitafé, ke nau 'omai ha ngaahi tataki mo e fakahinohino ki he malú ke tokoni'i kitautolu 'i he'etau fononga 'i he vaitafe 'o e mo'uí ki hotau iku'anga.

Tau fakakaukau ki he lao 'uluakí: "nofoma'u 'i he vaká!"

'Oku fa'a ngāue 'aki 'e Palesiteni Pilikihami 'Iongi 'a e "fu'u Vaka Motu'a ko Saioné" ko ha heliaki ki he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

Na'á ne pehē 'i he taimi 'e taha: "Oku tau 'i he loto moaná he taimi

ni. 'Oku tō mai ha matangi, pea 'oku feinga mālohi 'a e vaká, 'o hangē ko e lau 'a e kau kaivaí. 'Oku pehē mai 'e he tokotaha, 'he 'ikai ke u nofo au heni; 'oku 'ikai ke u tui au ko e "Vaka 'eni ko Saioné." 'Ka 'oku tau 'i he loto- lotonga 'o e vahanoá.' 'Oku 'ikai ke u tokanga au ki ai, he 'ikai ke u nofo au heni.' Te ne vete leva hono koté, peá ne puna ki tahi. Ko e me'a ní he 'ikai melemo? 'Io. Pea 'e melemo pehē pē foki mo kinautolu 'oku nau mavahe mei he Siasí. 'Oku tau heka 'i he 'Fu'u Vaka motu'a ko Saioné,' pea te tau lava 'o nofo ma'u ai."¹

Na'e pehē 'e Palesitani 'Tongi 'i ha taimi 'e taha ne hoha'a kau ki he hē 'a e kakaí neongo hono faitāpuekina kinautolú—'i he lelei 'a e mo'uí: "I he taimi 'o e nongá, pea folau atu e fu'u vaka motu'a ko Saioné 'i he angi iiki 'a e matangi, pea nonga e me'a kotoa he vaká, 'oku fie 'alu leva ha ni'ihí 'i he fanga ki'i vaka ikí 'o . . . kaukau tahi; pea melemo ha ni'ihí, 'auhia atu ha ni'ihí pea foki mai ha ni'ihí ki he vaká. Tau nofoma'u pē mu'a 'i he fu'u vaka motu'á, pea te ne 'ave kinautolu ki he taulangá; 'oku 'ikai fie ma'u ke ke hoha'a."²

Faifai 'o fakamanatu mai 'e Palesitani 'Tongi ki he Kāingalotú: "Oku tau 'i he fu'u vaka motu'a ko Saioné. . . ko e [Otuá] 'oku 'eikivaká pea te Ne nofoma'u ai. . . 'Oku lelei e me'a kotoa, hiva Haleluia; he 'oku 'i heni 'a e 'Eikí. 'Okú Ne fai tu'utu'uni, fakahinohino mo tatakí. Kapau 'e falala mo'oni e kakaí ki honau 'Otuá, pea 'oua na'a li'aki 'enau ngaahi fuakavá

pe ko honau 'Otuá, te Ne tatakí totonu kinautolu."³

'I he ngaahi faingata'a 'oku tau fehanganahangi mo ia he 'aho kotoá, te tau nofoma'u fēfē 'i he Fu'u Vaka Motu'a ko Saioné?

Ko e foungá 'eni. 'Oku fie ma'u ke tau a'usia ha ului tu'uloa 'i hono fakatupulaki 'etau tui kia Sīsū Kalaisí pea mo 'etau faivelenga ki He'ene ongo-ongoleleí 'i he 'etau mo'uí—'o 'ikai tu'o taha, kae ma'u pē. Na'e fehu'i 'e 'Alamā, "Pea ko 'eni vakai, 'oku ou pehē kiate kimoutolu, 'e hoku kāinga, kapau kuo mou ongo'i ha liliu 'i homou lotó, pea kapau kuo mou fie hiva 'aki 'a e hiva 'o 'ene 'ofa huhu'í, 'oku ou fie fehu'i atu, pe 'oku mou lava 'o ongo'i pehē he taimí ni?"⁴

'E lava 'o fakatatau 'a e tokotaha fakahinohino taukei 'o e vaitafé ki he kau 'aposetolo mo e palōfita 'o e Siasí pea mo e kau taki fakalotofonua ue'i fakalaumālie 'o e lakanga fakataula- 'eikí mo e ngaahi houalotú. 'Oku nau tokoni'i kinautolu ke tau tū'uta malu ki hotau taulangá.

Ne u toki lea 'i he seminā 'a e kau palesitani fakamisiona fo'ou peá u fale'i e kau taki ko 'eni:

"Tukutaha e tokanga 'a e misioná 'i he kau taki 'o e Siasí. He 'ikai 'aupiti ke mau taki kimoutolu ke mou hē.

"Pea 'i ho'o ako'i ho'o kau faifekau ke tukutaha 'enau tokangá 'iate kinautolú, ako'i kinautolu ke 'oua te nau muimui he ni'ihí 'oku pehē 'oku nau 'ilo lahi ange ki hono fai e ngaahi ngāue 'a e Siasí. . . 'o laka ia 'i he me'a 'oku fai 'e he Tamai Hēvaní

mo e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí" 'o fakafou 'i he kau taki lakanga fakataula 'eiki 'oku nau ma'u e ki ke tokanga'i.

"Kuó u 'ilo 'i he'eku ngāue ko kinautolu kuo hē pea puputu'ú ko kinautolu ia 'oku fa'a . . . ngalo ma'u pē ko e taimi 'oku lea ai 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i ha le'o 'e tahá, ko e le'o ia 'o e 'Eikí 'i he taimi ko iá. 'Oku fakamanatu mai 'e he 'Eikí, 'Neongo pē ko e fai ia 'i hoku le'o pē 'o'okú pe 'i he le'o 'o 'eku kau tamaio'eikí, 'oku tatau ai pē' [T&F 1:38]."⁵

'I hono toe fakalea 'e tahá, ne nau li'aki e Vaka Motu'a ko Saioné—ne nau hinga; ne nau hē mei he mo'oni. Me'apangó, 'oku nau a'usia ma'u pē ha ngaahi nunu'a taimi nounou pea faifai 'o tu'uloa, ne 'ikai ke nau fakakaukau ki ai, 'o 'ikai ko kinautolu pē kae kau ai mo honau fāmilí.

Kuo ako'i 'etau kau taki fakalotofonua 'i he Siasí, hangē ko e kau fakahinohino taukei 'o e vaitafé 'e he ngaahi a'usia 'o e mo'uí; kuo ako'i pea fakahinohino 'e he kau 'apose- tolo, kau palōfita mo e kau 'ōfisa kehe 'o e Siasí; pea ko e me'a mahu'inga tahá, kuo ako'i tonu 'e he 'Eikí.

'I ha taimi 'e taha 'i he ta'ú ni, ne u lea ki he kakai lalahi 'o e Siasí 'i he fakamafola e fakataha lotu 'a e CES 'i Meé. Ne u pehē:

"Kuó u fanongo ai 'oku pehē 'e ha ni'ihí 'oku nofo pē kau taki 'o e Siasí 'i honau ki'i "tāputa." Ngalo ia 'iate kinautolu ko ha kau tangata mo ha kau fafine taukei kinautolu pea kuo mau mo'ui 'i ha ngaahi feitu'u kehekehe mo ngāue fakataha mo ha kakai tokolahi mei ha ngaahi puipuitu'a kehekehe. 'Oku 'ave kinautolu 'e homau fatongia faka-Siasi lolotonga ki he tapa kotoa pē 'o e kolopé 'o mau fe'iloaki ai mo e kau taki fakapoliti- kale, fakalotu, pisinisi kae'uma'ā e kau taki he tokoni 'ofa fakaetangata 'o e māmaní. Neongo kuo mau 'a'ahi ki he White House 'i Uāsingatoni, D.C. pea mo e kau taki 'o e ngaahi pule'angá 'i he funga 'o e māmaní, ka kuo mau 'a'ahi foki ki he ngaahi 'api fakatōki- lalo taha 'o e māmaní, 'o fe'iloaki mo tokoni ai ki he masivá. . . .

“I he taimi te mou fakakaukau ‘i lelei ai ‘emau mo‘uí mo e ngāue, mahalo te mou tui ‘oku mau sio mo a‘usia ha ngaahi me‘a he māmaní ‘oku tokosi‘i ha ni‘ihi te nau a‘usia. Te mou fakatokanga ‘i ai ‘oku ‘ikai ke mau nofo pē ‘i hamau ki‘i “tāputa.” . . .

“ . . . ‘Oku ‘i ai ha me‘a fekau‘aki mo e tokotaha fakafo‘ituituí pea mo hono fakataha ‘i e poto ‘o e Kau Taki [‘o e Siasí] ‘oku totonu ke hoko ko ha fakafiemālie kiate kimoutolu. Kuo mau a‘usia e ngaahi me‘a kotoa pē, ‘o kau ai ‘a e nunu‘a ‘o e ngaahi lao mo e tu‘utu‘uni kehekehe ki he kakaí, ‘a e loto mamahí, faingata‘á mo e maté ‘i homau ngaahi fāmilí. ‘Oku ‘ikai ke toe kehe ‘emau mo‘uí ‘amautolu.”⁶

Fakataha mo e lao fika ‘uluaki kuó u fakahokó, manatu ‘i e lao fika uá mo e tolú: tui ma‘u pē ha sāketei fakahaofi mo‘uí, pea piki ‘aki ho ongo nimá fakatou‘osi. ‘Oku ma‘u e ngaahi folofola ‘a e ‘Eikí ‘i he folofolá mo e ngaahi akonaki ‘a e kau ‘aposeitoló mo e palōfitá. ‘Oku nau hoko ko ha fale‘i mo e fakahinohino, ‘i he‘etau muimui áí, ‘e hoko ia ko ha ngaahi sāketei fakahaofi mo‘uí pea te ne tokoni‘i kitautolu ke ‘ilo e founga ke piki fakatou‘osi ‘aki hotau ongo nimá.

‘Oku fie ma‘u ke tau hangē ko e ngaahi foha ‘o Mōsaiá ‘a ia ne nau “tupulaki ‘o mālohi ‘i he ‘ilo‘i ‘o e mo‘oní.” Te tau lava ke hoko ko ha kau tangata mo e kau fafine “fa‘a

fakakaukau lelei.” ‘E malava pē ‘eni ‘i he‘etau “fakatotolo faivelenga ‘i he ngaahi folofolá, koe‘uhí ke [tau] ‘ilo‘i ‘a e folofola ‘a e ‘Otuá.”⁷

‘I he‘etau fekumi he folofolá mo e ngaahi lea ‘a e kau ‘aposeitolo mo e kau palōfitá, ‘oku totonu ke tau nofotaha ‘i hono ako, mo‘uí ‘aki pea ‘ofa ‘i he tokāteline ‘o Kalaisí.

Tānaki atu ki hono fakatupulaki ‘o hono ‘ulungaanga ‘aki e ako fakatāutaha e folofolá, ‘oku fie ma‘u ke tau hangē ko e ngaahi foha ‘o Mōsaiá pea “fa‘a lotu mo ‘aukai lahi.”⁸

Hangē ‘oku ‘ikai lava ‘o fakafuofua‘i e ngaahi me‘a mahu‘inga tahá. Nofotaha ‘i he ngaahi me‘a mahinongofua ko ‘ení, pea faka‘ehi‘ehi mei hono tohoaki‘i ‘o e tokangá.

‘I he‘eku ‘ilo‘i e kakai ne ‘ikai nofo ma‘u ‘i he vaká pea ‘ikai piki nima ua lolotonga e ngaahi ‘ahi‘ahí mo e faingata‘á pe ‘ikai nofoma‘u ‘i he vaká lolotonga e taimi tofukíí, kuó u mātā ha tokolahi ‘o kinautolu ne to‘o ‘enau tokangá mei he ngaahi mo‘oni tefito ‘o e ongoongoleléí—‘a e ‘uhinga ne nau kau ai ki he Siasí; ‘a e ‘uhinga ne nau kei mateaki kakato ai mo mālohi ‘i hono mo‘uí ‘aki e ngaahi tu‘unga mo‘uí ‘o e ongoongoleléí pea tāpuekina e ni‘ihi kehé ‘i he ngāue mateaki mo fakatapuí; pea mo e founga ‘o e hoko ‘a e Siasí ko “ha feitu‘u ‘o e tanumaki mo e fakatupulaki fakalaumālie” ‘i he‘enau mo‘uí.”⁹

Na‘e ako‘i ‘e Siosefa Sāmita ‘a e mo‘oni tefito ko ‘ení: “Ko e ngaahi tefito‘i mo‘oni mahu‘inga ‘o ‘etau tui fakalotú ko e fakamo‘oni ‘a e kau ‘aposeitoló mo e kau palōfitá kau kia Sisū Kalaisí . . . ‘na‘á Ne pekia, telio, pea toe tu‘u ‘i he ‘aho hono tolú, pea hā‘ele hake Ia ki he langí;’ pea ko e ngaahi me‘a kehe kotoa pē ko ha tānaki ia ki he ngaahi me‘á ni ‘a ia ‘oku kaunga ki he‘etau tui fakalotú.”¹⁰

Kapau ‘e nofotaha ‘etau tokangá ‘i he ‘Eikí, kuo tala‘ofa mai ha tāpuaki ta‘e fakatataua: “Ko ia, kuo pau ke mou vivili atu ki mu‘a ‘i he tui mālohi kia Kalaisí, pea ma‘u ‘a e ‘amanaki ‘oku mālohi haohaoa, mo ha ‘ofa ki he ‘Otuá mo e kakai fulipē. Ko ia, kapau te mou vilitaki atu, pea keinanga ‘i he folofola ‘a Kalaisí, pea kātaki ki he ngata‘angá, vakai, ‘oku folofola ‘e he Tamaí: Te mou ma‘u ‘a e mo‘uí ta‘engatá.”¹¹

‘I he taimi ‘e ni‘ihi ‘oku kamata ke nofotaha ‘a e Kāingalotu ‘o e Siasí mo e kau fiefanongo fakamātoató ‘i he “fakalahí” kae ‘ikai ko e ngaahi tefito‘i mo‘oni mahu‘ingá. Ko hono ‘ahi‘ahí‘i ia ‘e Sētane kitautolu ke tohoaki‘i ‘etau tokangá mei he pōpoaki faingofua mo mahino ‘o e ongoongolelei kuo fakafoki maí. ‘Oku fa‘a tukuange ‘e kinautolu kuo tohoaki‘i ‘enau tokangá ‘a hono ma‘u ‘o e sākalamēnití ko ‘enau nofotaha, mo femo‘uekina ange ‘i he ngaahi polokalama mo e ngaahi akonaki ‘oku ‘ikai fu‘u mahu‘ingá.

Mahalo ‘e tokanga ‘a e ni‘ihi kehé ki he ngaahi fehu‘i mo e veiveiua ‘oku nau a‘usiá. Ko e mo‘oní, ‘oku ‘ikai fenāpasi ke ‘i ai ha ngaahi fehu‘i mo e veiveiua ‘i he kau ākongā mateakí. Ne pehē ‘e he Fakataha Alēlea ‘a e Kau Palesitenisí ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposeitolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá: “‘Oku mahino ‘e ‘i ai ha ngaahi fehu‘i ‘a e kāingalotu ‘o e Siasí ‘i ha taimi kau ki he tokāteline, hisitōlia pe ngāue ‘a e Siasí. ‘Oku tau‘atāina ma‘u pē ‘a e kāingalotú ke fai ha fehu‘i pea fekumi faivelenga ki ha mahino lahi ange.”¹²

Manatu ‘i, ne ‘i ai ha ngaahi fehu‘i ‘a Siosefa Sāmita ‘o kamata ai hono fakafoki Mai ‘o e ongoongoleléí. Ko ha tokotaha fekumi ia, pea hangē ko

‘Ēpalahamé na‘á ne ma‘u e tali ki he ngaahi fehu‘i mahu‘inga taha ‘o e mo‘uí.

‘Oku fakatefito ‘a e ngaahi fehu‘i mahu‘ingá ‘i he me‘a mahu‘inga tahá—ko e palani ‘a e Tamai Hēvaní pea mo e Fakalelei ‘a e Fakamo‘uí. ‘Oku totonu ke tataki kitautolu ‘e he‘etau fekumí ke tau hoko ‘o anga‘ofa, angalelei, fa‘a fakamolemole, fa‘a kātaki pea mo ha kau ākongā mateaki ange. Kuo pau ke tau loto fiamālie ‘o hangē ko e akonaki ‘a Paulá “Mou fetoutou fefua‘aki ho‘omou kavengá, pea fakamo‘oni ai ki he fono ‘a Kalaisí.”¹³

‘Oku kau ‘i he fefua‘aki ‘o e ngaahi kavengá ‘a e tokoní, poupou‘í pea mo e mahino ki he ní‘ihi kehé, kau ai e puké, mahamahakí, masiva fakalau-mālie mo fakatu‘asinó, ‘a kinautolu ‘oku fekumí mo faingata‘a‘iá, pea mo e kau ākongā kehé—pea kau ai e kau taki ‘o e Siasí kuo ui ‘e he ‘Eikí ke ngāue ‘i ha taimi.

Kāinga, nofoma‘u ‘i he vaká, faka‘aonga‘i ho sāketai fakahaofi mo‘uí pea piki nima ua. Faka‘ehi‘ehi mei he me‘a te ne tohoaki‘i ho‘o tokangá! Pea kapau ‘e tō hamou ní‘ihi mei he vaká, te mau fekumi atu, ma‘u koe pea tokoní‘i mo fakafoki mai koe ki he Vaka Motu‘a ko Saioné, ‘a ia ‘oku tataki ‘e he ‘Otua ko ‘etau Tamaí mo e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí pea ‘e tataki totonu ai kitautolú, ko ‘eku fakamo‘oni loto fakatōkilaló ia ‘i he huafa ‘o Sīsū Kalaisí, ‘ēmeni. ■

MA‘U‘ANGA FAKAMATALÁ

1. *Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasí: Pilikihami ‘Iongi* (1997), 99–100.
2. Brigham Young, “Discourse,” *Deseret News*, Jan. 27, 1858, 373.
3. Brigham Young, “Remarks,” *Deseret News*, Nov. 18, 1857, 201.
4. ‘Alamā 5:26.
5. M. Russell Ballard, “Fakataha Fakatakimu‘a ‘a e Misioná” (Iea na‘e fai he seminā ma‘á e kau palesiteni misona fo‘ou, 25 Sune 2014), 8.
6. M. Russell Ballard, “Be Still, and Know That I Am God” (Church Educational System devotional, May 4, 2014); lds.org/broadcasts.
7. ‘Alamā 17:2.
8. ‘Alamā 17:3.
9. Tohi ‘a e Kau Palesitenisi‘i mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, 28 Sune 2014.
10. Joseph Smith, *Elders’ Journal*, July 1838, 44.
11. 2 Nifai 31:20.
12. Tohi ‘a e Kau Palesitenisi‘i mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, 28 Sune 2014.
13. Kalētia 6:2.

Fai ‘e ‘Eletā Richard G. Scott

‘O e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá

Fakamu‘omu‘a Ho‘o Ngāue‘i e Tuí

Neongo e ngaahi faingata‘a kovi ‘o e mo‘uí, ka kuo pau ke tau tuku taimi ke ngāue‘i ‘etau tuí.

‘I he nofo ‘a ‘Ātama mo ‘Ivi ‘i he Ngoue ‘Ītení, ne foaki lahi ange kiate kinaua e me‘a kotoa na‘á na fie ma‘u faka‘ahó. Na‘e ‘ikai ha faingata‘a, ‘ahi‘ahi pe mamahi. Koe‘uhí ne te‘eki ai ke na a‘usia e faingata‘á, na‘e ‘ikai ai ke na ‘ilo te na lava ‘o fiefia. Kuo te‘eki ke na a‘usia e mamahí, ko ia ne ‘ikai ke na lava ‘o ongo‘i e nongá.

Ne faifai pea maumaufono ‘a ‘Ātama mo ‘Ivi ‘i he fekau ke ‘oua te na kai e fua ‘o e fu‘u ‘akau ‘o e ‘ilo e lelei mo e koví. ‘I he‘ena fai iá, na‘e ‘ikai ke na kei ‘i ha tu‘unga haohaoa. Na‘e kamata ke na foua e ngaahi tefito‘i mo‘oni fehanga‘angai. Ne kamata ke na fehanga‘angai mo e mahaki ‘okú ne fakavaivai‘i ‘ena mo‘ui leleí. Ne kamata ke na ongo‘i e mamahí pea pehē ki he fiefiá foki.

‘I he kai ‘e ‘Ātama mo ‘Ivi ‘a e fua kuo tapuí, na‘e kamata ai hono ‘ilo ‘o e leleí mo e koví he māmaní. Na‘e malava ‘i he‘ena filí ke tau takitaha ha‘u ai ki he māmani ko ‘ení ke ‘ahi‘ahi‘i mo sivi‘i kitautolu.¹ ‘Oku tāpuaki‘i kitautolu ‘aki e tau‘atāina ke filí, ‘a ia ko ‘etau lava ia ke fili pe ha‘isia ki he ngaahi fili ko iá. ‘Oku malava ‘i he Hingá ke tau ongo‘i ‘i he‘etau mo‘uí, ‘a e fiefiá mo e mamahí fakatou‘osi.

‘Oku malava ke mahino kiate kitautolu e nongá he ‘oku tau ongo‘i e mamahí.²

Ne ‘afio‘i ‘e he‘etau Tamai Hēvaní ‘e hoko ‘eni kiate kitautolu. Ko e kongā kotoa ia ‘o ‘Ene palani haohaoa ‘o e fiefiá. Na‘á Ne teuteu‘i ha founga ‘i he mo‘ui ‘a hotau Fakamo‘uí, ‘a Hono ‘Alo talangofua haohaoa ko Sīsū Kalaisí, ke ikuna‘i He‘ene Fakalelei‘a e faingata‘a kotoa pē te tau ala a‘usia ‘i he matelié.

‘Oku tau mo‘ui ‘i ha taimi faingata‘a. ‘Oku ‘ikai fie ma‘u ia ke u lisi kotoa e kovi ‘i he māmaní. ‘Oku ‘ikai mahu‘inga ia ke fakamatala‘i kotoa e ngaahi faingata‘a mo e loto mamahi ko e kongā ‘o e mo‘ui matelié. Ne tau ‘ilo‘i kotoa hotau takitaha faingata‘a‘iá mo e ‘ahi‘ahí, mamahí mo e loto mamahí.

Na‘e ako‘i kitautolu ‘i he maama fakalaumālié ko e taumu‘a ‘o ‘etau ha‘u ki hení ke sivi‘i, ‘ahi‘ahi‘i mo tupulaki.³ Ne tau ‘ilo te tau fehanga‘angai mo e kovi ‘a e filí. Mahalo te tau ongo‘i e ngaahi me‘a kovi ‘o e mo‘ui matelié ‘o lahi hake ia ‘i he leleí ‘i he taimi ‘e ní‘ihi. Na‘e ako‘i ‘e he palōfita ko Lihai ‘o pehē, “He ‘oku totonu ke ‘i ai ‘a e fehanga‘angai ‘i he me‘a kotoa pē.”⁴ Neongo e ngaahi